

КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: СУЧАСНА ПРОБЛЕМАТИКА ТА ПРАВОВІ КОЛІЗІЇ

Роман ЛУЦЬКИЙ

Університет Короля Данила,

Науково-дослідний інститут імені Академіка Івана Луцького,

вул. Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, 76011, Україна,

e-mail: roman_lutsyii@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9558-3699>

Здатність суб'єктів конституційно-правових відносин – і серед них насамперед людини, суспільства і держави – протистояти деструктивним проявам конституційних конфліктів, а також іншим внутрішнім і зовнішнім загрозам характеризує відносно нове для теорії конституційного права поняття – поняття конституційної безпеки. Вперше запропоноване в 1997 р.¹, воно розвивалося як структурний елемент теорії національної безпеки. Це виправдовує себе, оскільки конституційна практика наочно демонструє як соціальну цінність самої Конституції, так і необхідність стабілізації конституційно-правових відносин за допомогою зниження інтенсивності конституційної конфліктності.

Не менш актуальною залишається необхідність захисту Конституції на рівні національної безпеки і для сучасного українського конституціоналізму. Підтвердженням тому є реалізовані і нереалізовані спроби нелегітимної модернізації Конституції, факти підміни конституційних норм політичною доцільністю, принизливий для особистості стан дотримання та захисту її прав і свобод, які мають місце у країнах сучасного світу. Природно, даний список не є вичерпним.

Ще в 1998 р. Президент України у своєму щорічному Посланні виділив як сферу особливої уваги суспільства і держави «якісно новий бік національної безпеки – конституційної» при констатації, що Основний Закон потребує захисту, і здійснювати його необхідно «суто юридичними засобами» за обов'язкової умови – підвищення «дієвості конституційних норм, насамперед щодо основ конституційного ладу і прав людини»².

М. Орзіх, називаючи таке виділення «плідним», мотивував це наступним чином: по-перше, актуалізується захист Конституції на рівні національної безпеки, по-друге, звернуто увагу на якісну новизну підходу до захисту Конституції «в умовах нестабільності нашого життя і спроб неправомірних зовнішніх впливів». М. Орзіх вказував, що в цьому відношенні Конституція – незамінний засіб стабілізації суспільного життя, хоча в різних сферах вона

¹ Шуберт Т. Э. Конституционная безопасность: понятие и угрозы. Право. 2017. № 4. С. 22-26.

² Строительство новой Украины – великое общее дело. Обращение Президента Украины Л. Д. Кучмы с ежегодным Посланием к народу, Верховной Раде Украины. Одесские известия. 1998. 23 мая.

проявляється по-різному. Тому не можна нівелювати, зрівнювати стабілізуючу роль Конституції, не можна її перебільшувати, «провокуючи» необґрунтовані соціальні очікування, пов'язані з її дією, по-третє, фіксується граничність використовуваних способів і дій щодо захисту Конституції – юридичні засоби. Цей набір засобів та їх застосування обмежені створенням конституційно встановленого правового порядку (ст. 19 Конституції)³.

Розробка універсального визначення конституційної безпеки, що включає в себе всі аспекти даного явища та підходи до його тлумачення, можлива при зверненні до нормативних і наукових визначень національної безпеки як вихідної категорії, корелюючи останню відповідним чином із конституційно-правовими відносинами. Можна виділити дві тенденції визначення даного поняття – по суті і по формі, які, на наш погляд, доповнюють один одного. Тлумачення цього терміна «по суті» передбачає визначення національної безпеки через поняття «стан захищеності». Даючи визначення національної безпеки «по формі», слід звернутися до системи нормативних, організаційних, інституційних гарантій (заходів), що забезпечують стабільний розвиток держави і суспільства.

Українське законодавство визначає національну безпеку як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам⁴. Такого ж сутнісного підходу до визначення національної безпеки (проте акцентуючи увагу на різних аспектах) дотримуються і деякі науковці.

Так, А. Возженіков, розширюючи дане визначення, говорить про національну безпеку як про стан «захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави в усіх сферах їх життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх небезпек і загроз, що характеризується таким станом країни, при якому забезпечується її цілісність і внутрішня стабільність, суверенний і прогресивний розвиток, можливість виступати самостійним і повноправним суб'єктом міжнародних правовідносин»⁵. Н. Матрусов розглядає національну безпеку як «достатню за рівнем і характером захищеність національних ресурсів і цінностей, а також державних, громадських і особистих інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз»⁶.

Х. Приходько, розглядаючи поняття політичної безпеки, розгорнуто виділяє її сутнісне, змістовне та формальне наповнення. На її переконання:

«За своєю суттю політична безпека – це стабільний стан політичної системи суспільства і найбільш сприятливий режим взаємодії її суб'єктів,

³ Орзих М. Ф. Конституционная реформа в Украине: учебное пособие. Одесса: Юридическая литература, 2003, с. 69-70.

⁴ Про основи національної безпеки: закон України від 15 грудня 2005 року № 3200-IV. Офіційний вісник України. 2003. № 29. С. 1433.

⁵ Возженіков А. В. Парадигма национальной безопасности реформирующейся Украины. Х., 2020, с. 48.

⁶ Матрусов Н. Д. О необходимости создания целостной системы национальной безопасности Украины: основные принципы, подходы, элементы. Безопасность. Инф. сб. 2016. № 3 С. 46-47, с. 46.

формалізований у політичних відносинах, які охороняються, регулюються й гарантуються Конституцією й законами України.

За змістом – це сукупність факторів (умов), необхідних для функціонування й реалізації політичних основ конституційного ладу України, політичних прав і свобод людини і громадянина, а також демократичного політичного режиму в країні.

За формою політична безпека – це система конституційних політичних відносин, у рамках яких стає можливим і реальним здійснення демократичної влади і конституційної правосуб'єктності учасників цих відносин»⁷.

Згідно з рекомендаціями Фонду національної та міжнародної безпеки при ЮНЕСКО національна безпека визначається як «система державних і громадських гарантій, що забезпечують стабільний розвиток нації, захист базових цінностей та інтересів, джерел духовного і матеріального добробуту від внутрішніх і зовнішніх загроз»⁸. Таке визначення є відмінним підходом від попередніх варіантів визначень цього поняття. Аналогічного трактування змісту поняття національної безпеки «по формі» дотримується і ряд інших авторів. Серед них М. Александров, який представляє її як «сукупність факторів, що забезпечують життєдіяльність держави в системі міжнародних відносин, її здатність відображати виникаючі зовнішні загрози і діяти у відповідності зі своїми національними інтересами»⁹. Е. Лисицин вважає, що національна безпека характеризує стан політичних інститутів, що забезпечують ефективну діяльність з підтримки оптимальних умов існування і розвитку особистості і суспільства»¹⁰.

Не загострюючи уваги на деяких недоліках окремих визначень, відзначимо, що одна їх частина представляє національну безпеку як стан захищеності відносин, інтересів тощо, а друга – як систему заходів щодо досягнення такої захищеності. Спробою скомбінувати обидва названих підходи є визначення національної безпеки, дане В. Українчуком. Він розуміє під нею «такий специфічний вид суспільних відносин, які складаються між людьми і їх колективами у процесі цілеспрямованої діяльності, результатом якої є досягнення стану оптимального функціонування і розвитку громадянського суспільства, правової держави та їх структурних компонентів»¹¹. У цьому визначенні термін «стан оптимального функціонування» тотожний терміну «стан захищеності», використовуваному в наведених вище визначеннях, а термін «цілеспрямована діяльність» рівнозначний «системі гарантій, факторів і заходів». Це визначення вдаль не

⁷ Приходько Х. В. Політична безпека України: конституційно-правовий аспект Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 1. (<http://lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv>), с. 37-38.

⁸ Александров М. В. О концепции национальной безопасности нашей страны Международная безопасность. Национальные и глобальные аспекты. Дайджест 1. М., 2020, с. 87-89.

⁹ Горбулін В. П. Актуальні питання організації стратегічного планування державної політики національної безпеки України. Стратегічна панорама. 2019. № 3. с. 28-29.

¹⁰ Українчук В. М. Забезпечення національної безпеки в умовах формування в Україні громадянського суспільства. Харків: Ун-т внутр. справ. 2019, с. 27.

¹¹ Селіванов В. Національна безпека України та її забезпечення (концептуальний підхід) Право України. 2012. № 7, с. 14.

тільки тому, що об'єднує сутнісний і формальний підходи. Широко використовуваний термін «стан захищеності» не повною мірою розкриває сутність явища національної безпеки, оскільки «захищеність» – поняття відносне, мінливе й умовне. З іншого боку, сама безпека також відносна – абсолютна лише небезпека. Тому створення гарантій щодо забезпечення стану захищеності виправдовує підхід, при якому система таких гарантій стає центральним елементом визначення.

І все ж, гарантії, фактори, заходи тощо – це механізми забезпечення стану захищеності або стану оптимального функціонування певних інститутів. А тому вони є вторинними стосовно забезпечуваних ними станів. Саме стан суспільних відносин, який обумовлює оптимальне функціонування державних і громадських інститутів, реалізацію та захист прав і свобод особистості, характеризується здатністю відобразити внутрішні та зовнішні загрози, що найбільшою мірою відображає суть явища національної безпеки. Всі ці фактори враховані у визначенні, даному українським ученим В. Селівановим, який вважав, що національна безпека насамперед відображає оцінку якісного стану суспільних відносин. На його думку, це «такий стан суспільних відносин, який за своїми якісними і кількісними параметрами характеризується здатністю протистояти можливим внутрішнім і зовнішнім загрозам і їх джерелам, що складають небезпеку для життєво важливих національних інтересів»¹².

Правове регулювання національної безпеки здійснюється Конституцією України та іншими актами конституційного законодавства. Отже, вона є повноцінним інститутом конституційного права і підлягає вивченню в рамках предмета конституційно-правової науки. Загальні підходи до вивчення національної безпеки можуть і мають бути застосовні при характеристиці сутності категорії конституційної безпеки.

Категоріальне значення поняття «конституційна безпека» полягає в тому, що саме воно має ключове значення у визначенні стану захищеності конституційного ладу. Воно виконує інструментальну функцію, будучи одним із засобів (разом з іншими категоріями конституціоналізму), за допомогою яких досліджується правова реальність. Ця категорія дає додаткові аналітичні можливості для комплексного аналізу конституційно-правової сфери. Перевага використання даної категорії, попри її граничну широту, полягає в можливості цілісного відображення загальної панорами конституційно-правового простору, в якому «обертаються» суб'єкти конституційно-правових відносин.

Порівнюючи поняття «конституційна безпека» і більш традиційне для наукового обігу поняття «правова охорона Конституції», слід зазначити, що правова охорона націлена лише на захист юридичної Конституції (тексту), конституційна безпека же націлена на захист закріплених в цій Конституції базових цінностей, конституційних інститутів, самого конституційного ладу.

¹² Галузин А. Ф. Правовая безопасность и ее принципы. СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008, с. 9.

У цьому сенсі правова охорона Конституції виступає в якості одного із засобів забезпечення конституційної безпеки.

Виділяючи конституційну безпеку як одну із сутнісних сторін національної безпеки, слід передусім звернути увагу на правовий характер цієї категорії. Конституційна безпека включається в поняття правової безпеки, яка своєю чергою, поряд з економічною, інформаційною та іншими видами безпеки, входить до складу національної безпеки. Правова безпека розглядається в науковій літературі в широкому та вузькому сенсі слова. «У ширшому розумінні вона означає захищеність правової системи, системи права, законодавства в цілому від правових (формально правових – через закріплення в нормах позитивного права) небезпек і загроз, правові засоби забезпечення всіх видів безпеки (національної, державної, економічної, екологічної тощо), у вузькому сенсі – це усунення правових небезпек і загроз як у процесі створення закону, правової норми, так і в процесі правозастосування – забезпечення правової безпеки особи, суспільства і держави»¹³. Правова безпека передбачає високу ефективність діяльності правової системи, її здатність успішно захищати цінності цивілізованого співіснування¹⁴. Оскільки базовою метою правового впливу є «сприяння найбільш оптимальному, безперешкодному і справедливому задоволенню інтересів суб'єктів права»¹⁵, питання якості правового регулювання, ефективності правозастосування стають критеріями для визначення здатності правової системи країни в конкретний історичний період забезпечувати захищеність інтересів суб'єктів права – особистості, суспільних інститутів, держави. Тому А. Фомін називає право, правотворчість і правозастосування ключовими ланками в механізмі забезпечення національної безпеки¹⁶.

Єдиного тлумачення змісту «конституційної безпеки» на сучасному етапі не існує. Вперше це поняття було визначене як «система заходів, що вживаються державними органами, органами місцевого самоврядування, а також – у рамках їх прав та можливостей, – громадськими об'єднаннями, господарюючими суб'єктами та іншими юридичними особами та громадянами з метою зміцнення та захисту конституційного ладу..., дії конституційного законодавства, зміцнення політичного режиму, заснованого на високому авторитеті державних інститутів, розвитку демократії, забезпечення прав і свобод громадян»¹⁷. У даному визначенні явно проглядається суто функціональна сторона цього поняття, без урахування сутнісної характеристики. Пізніше Т. Шуберт визначила конституційну безпеку як «стан захищеності основ конституційного ладу від внутрішніх і зовнішніх загроз, що

¹³ Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006, с. 303-304.

¹⁴ Малько А. В. Цели и средства в праве и правовой политике. Харьков, 2003, с. 109-110.

¹⁵ Фомин А. А. Юридическая безопасность субъектов украинского права. Харьков: «Академия права», 2015, с. 95.

¹⁶ Шуберт Т. Э. Национальная безопасность Украины: конституционно-правовые аспекты. Сравнительно-правовое исследование. Право и закон, 2020, с. 53.

¹⁷ Шуберт Т. Э. Конституционная безопасность: понятие и угрозы. Право. 2017. № 4. С. 22-26.

включають у себе норми Конституції, які визначають вихідні засади системи права, найважливіші принципи статусу і діяльності суб'єктів конституційно-правових відносин, що дозволяють визначати і розвивати інститути та напрямки конституційного законодавства»¹⁸. Однак у даному випадку, навпаки, відображена тільки формальна сторона категорії змісту поняття, без урахування його функціонального складника. Крім того, визначення перевантажене розкриттям властивостей норм Конституції замість розкриття змісту поняття, що визначається.

О. Фомін виділяє поняття конституційної безпеки, визначаючи його як «комплекс заходів ... органів державної влади, ... а також органів місцевого самоврядування щодо виявлення, попередження і протидії всьому тому, що загрожує основам конституційного ладу країни»¹⁹. Дане визначення включає тільки «комплекс заходів», упускаючи «стан захищеності», що робить його неповним. До того ж, перелік суб'єктів забезпечення конституційної безпеки зводиться лише до органів публічної влади, що не цілком вірно.

В. Мамонов відзначає відмінність між національною та конституційною безпекою: якщо конституційна безпека забезпечує охорону юридичної конституції, то національна безпека – фактичної конституції країни²⁰. З таким, хоч і цікавим, твердженням важко погодитися, оскільки настільки вузьке розуміння конституційної безпеки зводить її до поняття правової охорони Конституції. В. Мамонов обґрунтовує свою позицію не цілком коректним прикладом. «Конституційна безпека передбачає, наприклад, захист основ конституційного ладу – людини, її прав і свобод як найвищої цінності»²¹. І це цілком правильно. Продовжуючи приклад, він пише: «З точки зору національної безпеки це питання розглядається глибше, зачіпає такі аспекти, як зростання смертності, падіння народжуваності, погіршення морального та фізичного здоров'я нації»²². Дане твердження також є вірним. Однак воно не підтверджує його вислів, що конституційна безпека забезпечує лише охорону юридичної конституції. Остання дійсно є засобом забезпечення конституційної безпеки, але лише правовою охороною конституції зміст цього поняття не вичерпується. Він включає стан захищеності конституційного ладу в цілому, а не тільки його основ, закріплених у юридичній конституції, а також весь масив засобів забезпечення такої захищеності.

І. Гончаров під конституційною безпекою розуміє внутрішню безпеку держави, яка передбачає стан захищеності основ конституційного ладу країни

¹⁸ Фомин А. А. Юридическая безопасность государства как особого субъекта украинского права. Право и политика. 2015. № 3. С. 40-42.

¹⁹ Мамонов В. В. Конституционные основы национальной безопасности: автореф. дис. д-ра юрид. наук. Харьков, 2014, с. 71.

²⁰ Гончаров И. В. К вопросу о понятии конституционной безопасности государства. Государство и право. 2003. № 12, с. 11.

²¹ Гончаров И. В. К вопросу о понятии конституционной безопасности государства. Государство и право. 2003. № 12, с. 17.

²² Гончаров И. В. К вопросу о понятии конституционной безопасности государства. Государство и право. 2003. № 12, с. 18.

від загроз, що мають переважно внутрішній характер, і при цьому забезпечує стабільний, поступальний розвиток особистості, суспільства і держави»²³.

Таким чином, при визначенні конституційної безпеки, як і при визначенні національної безпеки, виділяються два підходи: «по суті» – через поняття «стан захищеності» і «по формі» – як до системи нормативних, організаційних, інституціональних гарантій (заходів), що забезпечують стабільний розвиток конституціоналізму, захист конституційного ладу. Поєднуючи ці два підходи, можна визначити конституційну безпеку в найзагальнішому вигляді як стан захищеності конституційного ладу і систему нормативних, організаційних, інституціональних гарантій (заходів), що забезпечують його захист.

Враховуючи ж усі наведені визначення національної, правової та конституційної безпеки, недоліки і переваги цих визначень, можна дати розгорнуте тлумачення змісту цього поняття: конституційна безпека – це стан конституційних правовідносин, що складаються у процесі цілеспрямованої діяльності, результатом якої є досягнення такого стану функціонування громадянського суспільства, правової держави та їх структурних компонентів, який характеризується здатністю протистояти загрозам, що представляють небезпеку для конституційного ладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шуберт Т. Э. Конституционная безопасность: понятие и угрозы. Право. 2017. № 4. Ст. 22-26.
2. Строительство новой Украины – великое общее дело. Обращение Президента Украины Л. Д. Кучмы с ежегодным Посланием к народу, Верховной Раде Украины. Одесские известия. 1998. 23 мая.
3. Орзих М. Ф. Конституционная реформа в Украине: учебное пособие. Одесса: Юридическая литература, 2003. 325 с.
4. Про основи національної безпеки: закон України від 15 грудня 2005 року № 3200-IV. Офіційний вісник України. 2003. № 29. С. 1433.
5. Возжеников А. В. Парадигма национальной безопасности реформирующейся Украины. Х., 2020. 341 с.
6. Матрусов Н. Д. О необходимости создания целостной системы национальной безопасности Украины: основные принципы, подходы, элементы. Безопасность. Инф. сб. 2016. № 3 Ст. 46-47.
7. Приходько Х. В. Політична безпека України: конституційно-правовий аспект Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 1. (<http://lsej.org.ua/index.php/arkhiv-pomeriv>)
8. Александров М. В. О концепции национальной безопасности нашей страны Международная безопасность. Национальные и глобальные аспекты. Дайджест 1. М., 2020, Ст. 87-89.
9. Горбулін В. П. Актуальні питання організації стратегічного планування державної політики національної безпеки України. Стратегічна панорама. 2019. № 3. Ст. 28-29.
10. Українчук В. М. Забезпечення національної безпеки в умовах формування в Україні громадянського суспільства. Харків: Ун-т внутр. справ. 2019. 358 с.

²³ Социальный конфликт: современные исследования. Под ред. Н. М. Поляковой. Харьков., 2019, с. 108.

11. Селіванов В. Національна безпека України та її забезпечення (концептуальний підхід) *Право України*. 2012. № 7. Ст. 14-15.
12. Галузин А. Ф. *Правовая безопасность и ее принципы*. СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2008, 341 с.
13. Бачинин В. А. *Энциклопедия философии и социологии права*. СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 234 с.
14. Малько А. В. *Цели и средства в праве и правовой политике*. Харьков, 2003, 415 с.
15. Фомин А. А. *Юридическая безопасность субъектов украинского права*. Харьков: «Академия права», 2015, 415 с.
16. Шуберт Т. Э. *Национальная безопасность Украины: конституционно-правовые аспекты. Сравнительно-правовое исследование*. *Право и закон*, 2020, Ст. 53-55.
17. Фомин А. А. *Юридическая безопасность государства как особого субъекта украинского права*. *Право и политика*. 2015. № 3. Ст. 40-42.
18. Мамонов В. В. *Конституционные основы национальной безопасности: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук*. Харьков, 2014, 32 с.
19. Гончаров И. В. *К вопросу о понятии конституционной безопасности государства*. *Государство и право*. 2003. № 12. Ст. 11-13.
20. *Социальный конфликт: современные исследования*. Под ред. Н. М. Поляковой. Харьков., 2019, 357 с.

REFERENCES

1. Shubert T. Э. *Konstytutsyonnaia bezopasnost: poniatye y uhrozy*. *Pravo*. 2017. № 4. Ст. 22-26.
2. *Stroytelstvo novoi Ukrainy – velykoe obshchee delo*. *Obrashchenye Prezydenta Ukrainy L. D. Kuchmy s ezhehodnym Poslanyem k narodu, Verkhovnoi Rade Ukrainy*. *Odesskye yzvestiya*. 1998. 23 maia.
3. Orzykh M. F. *Konstytutsyonnaia reforma v Ukraine: uchebnoe posobyе*. Odessa: Yurydycheskaia lyteratura, 2003. 325 s.
4. *Pro osnovy natsionalnoi bezpeky: zakon Ukrainy vid 15 hrudnia 2005 roku* № 3200-IV. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2003. № 29. S. 1433.
5. Vozzhenykov A. V. *Paradyhma natsyonalnoi bezopasnosti reformyruishcheisia Ukrainy*. Kh., 2020. 341 s.
6. Matrusov N. D. *O neobkhodymosti sozdaniya tselostnoi systemy natsyonalnoi bezopasnosti Ukrainy: osnovnye pryntsypy, podkhody, elementy*. *Bezopasnost. Ynf. sb.* 2016. № 3 St. 46-47.
7. Prykhodko Kh. V. *Politychna bezpeka Ukrainy: konstytutsiino-pravovyi aspekt Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2015. № 1. (<http://lsey.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv>)
8. Aleksandrov M. V. *O kontseptsyy natsyonalnoi bezopasnosti nashei strany Mezhdunarodnaia bezopasnost. Natsyonalnye y hlobalnye aspekty*. *Daidzhest 1. M.*, 2020, St. 87-89.
9. Horbulin V. P. *Aktualni pytannia orhanizatsii stratehichnoho planuvannia derzhavnoi polityky natsionalnoi bezpeky Ukrainy*. *Stratehichna panorama*. 2019. № 3. Ст. 28-29.
10. Ukrainchuk V. M. *Zabezpechennia natsionalnoi bezpeky v umovakh formuvannia v Ukraini hromadianskoho suspilstva*. Kharkiv: Un-t vnutr. sprav. 2019. 358 s.
11. Selivanov V. *Natsionalna bezpeka Ukrainy ta yii zabezpechennia (kontseptualnyi pidkhid)* *Pravo Ukrainy*. 2012. № 7. Ст. 14-15.
12. Haluzyn A. F. *Pravovaia bezopasnost y ee pryntsypy*. SPb.: Yzd-vo R. Aslanova «Iurydycheskyi tsentr Press», 2008, 341 s.
13. Bachynyn V. A. *Энтыклопедыя fylosofyy y sotsyolohyy prava*. SPb.: Yzd-vo R. Aslanova «Iurydycheskyi tsentr Press», 2006. 234 s.
14. Malko A. V. *Tsely y sredstva v prave y pravovoi polytyke*. Kharkov, 2003, 415 s.

15. Fomyn A. A. Yurydycheskaia bezopasnost sub'ektiv ukraynskoho prava. Kharkov: «Akademyia prava», 2015, 415 s.
16. Shubert T. Э. Natsyonalnaia bezopasnost Ukrainy: konstitutsyonno-pravovye aspekty. Sravnytelno-pravovoe yssledovanye. Pravo y zakon, 2020, St. 53-55.
17. Fomyn A. A. Yurydycheskaia bezopasnost hosudarstva kak osoboho sub'ekta ukraynskoho prava. Pravo y polityka. 2015. № 3. St. 40-42.
18. Mamonov V. V. Konstitutsyonnye osnovy natsyonalnoi bezopasnosti: avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kharkov, 2014, 32 s.
19. Honcharov Y. V. K voprosu o poniatyy konstitutsyonnoi bezopasnosti hosudarstva. Hosudarstvo y pravo. 2003. № 12. St. 11-13.
20. Sotsyalnyi konflikt: sovremennyye yssledovaniya. Pod red. N. M. Poliakovoi. Kharkov., 2019, 357 s.

Стаття надійшла до редакції: 12.09.2021